

Jødefejden og de beslægtede uroligheder, 1819-20

»Indledning til den store Scene«?

Af Jens Rasmussen

Indledning

Optøjerne i september 1819 mod jøder i København og visse provinsbyer, f.eks. Helsingør og Odense, kom som en overraskelse for regeringen og de lokale politimyndigheder. Folkemængden knuste ruder i jødiske butikker og huse samt chikanerede og i enkelte tilfælde overfaldt jøder. Gehejmestatsminister Frederik Julius Kaas (1758-1827) fik en hovedrolle som Københavns politichef (1815). Han var søn af en admiral og selv jurist med megen indflydelse hos Frederik VI. Et nyt kildemateriale gemt hos deputerede i Danske Kancelli, A.S. Ørsted, dokumenterer, at den københavnske befolknings jødefølgelser ikke sluttede i januar 1820 som hidtil antaget af forskningen, men fortsatte næsten hele året ud. Samtidig agiterede dr. J.J. Dampes kreds for en fri forfatning. Begge »bevægelser« kritiserede kongens ansvar for den dårlige økonomiske situation i landet. Frederik VI's regering forestillede sig en sammenhæng mellem disse to »bevægelser« og frygtede, at de nye uroligheder i september 1820, som Fr. J. Kaas formulerede det, var en »Indledning til den store Scene«.

De antijødiske uroligheder i 1819 og deres forudsætninger er blevet skildret i flere artikler og refereret i flere bøger. Den litterære jødefejde i 1813 og senere i 1816 hører til forudsætningerne for hele denne forværrede situation. Martin Schwarz Lausten, der har skildret danske jøders historie i seks bind, har i det tredje og fjerde bind givet en omfattende skildring af disse litterære jødefejder. Her trækkes de kristnes intolerance overfor jødiske borgere frem i lyset: Jøderne var troløse og skadelige borgere til fare for landets økonomi og kun optaget af penge. Dertil kom religionsforskellene: Jøderne havde korsfæstet Jesus, og som menighed levede jøderne afsondret med deres religiøse leveregler – som en stat i staten. Disse litterære fejder havde deres baggrund i de tyske stater, hvor der var en del intellektuelle, der udtrykte deres intolerance

overfor jøderne. Særlig kendt var filosoffen J.G. Fichte. Han fremhævede det nationale Tyskland, hvor man kun kunne være tysker, når man var født med modersmålet som en del af det tyske folk. Der var uro rettet mod jøder flere steder i de tyske stater. Et forslag fra jøder i Hamborg, om at jøder i alle tyske stater fik borgerlige og politiske rettigheder, blev afvist af Wienerkongressen 1814-15, der henviste sagen til Den tyske Forbunds dag, som nøjedes med en hensigtserklæring. Alt dette må have virket ind på den danske jødekritik, selvom der på dansk grund endnu mangler en større afhandling, som bl.a. ser på en eventuel afhængighed af de tyske forhold og skrifter.¹

På trods af den negative offentlige mening om jøderne kom regeringens borgerretsreform for jøderne i 1814. Den gav bosiddende jøder borgerlig ligeret og deres forhold blev lagt ind under den almindelige lovgivning (skifteret, fattigvæsen, skolevæsen m.m.). Regeringens embedsmænd havde fulgt deres samvittighed. Det fremgik også af kongens resolution af 28. august 1813, hvor regeringen ikke længere i offentligt regi ville bruge udtrykket »jøde«, men derimod ville holde sig til deres borgerlige stilling. Det mosaiske Trossamfund havde været opført over den litterære jødefejde 1813, og Frederik VI's regering valgte

-
1. Bd. 3: *Oplysning i kirke og synagoge. Forholdet mellem kristne og jøder i den danske Oplysningstid (1760-1814)*, København 2002, s. 341-70. Bd. 4: *Frie jøder? Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra Frihedsbrevet 1814 til Grundloven 1849*, København 2005, s. 16-35, 109ff.; jf. kort forskningsoversigt s. 34-35. Endv. litteratur: J. Davidsen: *Jødefejden i Danmark. Den litterære Jødefejde, begyndt i 1813. Opløbet mod jøderne i København og flere Provindsbyer i Danmark 1819-20*, København 1869; Marcus Rubin: *1807-14. Studier til Københavns og Danmarks Historie*, København 1892; *Frederik VI's Tid*, København 1895; A. Syskind (udg.): *Jøderne som danske Borgere. En samling Aktstykker*, København 1897; H. Jørgensen: »Jødeuroligheder i København 1830«, *Historiske Meddelelser om København*, II. rk., IV. bd., København 1929-30; J. Chr. Manniche: »Jødefejden i Odense 1819. Eller noget om at beskrive fortiden«, *Historie/Jyske Samlinger*, Ny rk., bd. 11,1, Århus 1974-76; B. Blüdnikow og B. Christensen: »Politiet og jødefejden i København 1819«, *Politihistorisk Selskab. Årsskrift 1982*, København 1982; B. Blüdnikow: »Jødeuroen i København 1830«, *Historie /Jyske Samlinger*, Ny rk., bd. 14,4, Århus 1981-83; L.L. Albertsen: *Engelen Mi. En bog om den danske jødefejde. Med en bibliografi af Bent W. Dahlstrøm*, København 1984; Harald Jørgensen (red.): *Indenfor Murene. Jødisk Liv i Danmark 1684-1984*, København 1984; J. Haugaard Jensen: »'Den korporlige jødefejde' i Odense 1819«, *Fynske Årbøger*, Odense, 1985; B. Blüdnikow og B. Christensen: »Jødefejden 1819«, *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985*, red. af Fl. Mikkelsen, Århus 1986 (jf. kort forskningsoversigt, s. 102f.).

at bakke op om de danske jøder. Det blev endnu tydeligere under jødefejden 1819-20, hvor staten slog ned på befolkningens jødeforfølgelser for at genoprette enevoldsstatens orden og stabilitet, som var bragt i fare.²

Under den sene enevælde var statens forhold til jøderne præget af en dobbelthed. Der var tale om statens beskyttelse af jødernes borgerskab, men også statens kontrol. Den statslige overvågning af jøderne betød, at der skulle søges om tilladelse til praktisk talt alt, og at udtalelser fra universitetets teologiske professorer samt statskirkens biskopper og præster blev indhentet til brug for Danske Kancelli. Ansøgningerne kunne dreje sig om tilladelse til ægteskaber, herunder de blandede, til religiøse ændringer i de jødiske menigheder og besættelse af deres embeder. Dertil kom indberetning til Danske Kancelli af alle hændelser (fødsel, vielse m.v.) inden 24 timer.³ Hele denne kontrol var ikke nær så omfattende for andre af landets religiøse minoriteter. De tolererede trossamfund (reformerte, katolikker og jøder) blev af myndighederne søgt tilpasset den danske enevældes lutherske enhedskultur. Disse trossamfund udgjorde i perioden 1800-1850 kun ca. 5-6000 af kongeriget Danmarks befolkning på 1,4 mill. Heraf tegnede de danske jøder sig for 2/3 – som det største af de tolererede trossamfund.⁴

Baggrunden for befolkningens dårlige behandling af jøderne var givet med, at den danske økonomi blev hårdt belastet ved deltagelsen i Napoleonskrigene, ligesom statsbankerotten i 1813 og tabet af Norge i 1814 forværrede situationen. Denne økonomiske krise var især mærkbar fra 1818, da der indtraf et prisfald på landbrugsprodukter internationalt og herhjemme, som bevirkede, at mange landbrugere måtte gå fra gård og hjem. Nedgangen påvirkede omsætningen i de større byer og hovedstaden, hvor flere handelshuse gik fallit. Da der samtidig mang-

2. J. Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*, Odense 2009, s. 16f., 41ff., 63ff., 267ff.

3. M. Schwarz Lausten: *Frie jøder?*, 2005, statens kontrol beskrives grundigt og detaljeret i kap. IV., jf. s. 559ff., 565.

4. J. Rasmussen 2009, s. 38 (statistiske oplysninger), 73 og 76ff. Om de tilsvarende forhold i de tyske stater 1800-1850: Det jødiske mindretal vokser fra 300.000 til 400.000 og tilsvarende vokser befolkningen i alt fra 24 mill. til 35 mill. Herhjemme lå det jødiske mindretal på under ½ % af hele befolkningen. I de tyske stater er tallet lidt over 1 %. Se E. Sterling: *Judenhass. Die Anfänge des politischen Antisemitismus i Deutschland (1815-1850)*, Frankfurt a.M. 1969, s. 29.

lede kreditmuligheder og lånekapital, blev rigtig mange håndværkere m.v. arbejdsløse, og armoden bredte sig.⁵

Landets dårlige økonomi samt de litterære jødefejder må have skubbet til en negativ folkelig opfattelse af jøderne. Der var ca. 2.500 jøder i Københavns mosaiske menighed. Det var en lille gruppe set i forhold til Københavns indbyggerantal på ca. 126.000 indbyggere, men flere jødiske butikker i Københavns midte gjorde jøderne ganske synlige i gadebilledet. Deres religiøse liv blev på nogle områder opfattet som en anderledes social adfærd og en vis afsondrethed fra det store flertal. Dette havde borgerlige konsekvenser, som gav sig udslag i, at jøderne fik skylden for landets dårlige økonomi, som befolkningen led hårdt under. Denne behandling af en minoritetsgruppe, hvor denne gruppes religion pga. uvilje får borgerlige konsekvenser, har ofte set dagens lys. Ligeledes er det en næsten tidløs erfaring, at bålet tændes ved religionen, men det ender tilsyneladende som en politisk brand. Religion og politik kunne være en farlig cocktail.⁶

Kulminationen på den folkelige uvilje mod jøderne kom med de korporlige jødeforfølgelser i 1819-20. Opfattelsen har hidtil været, at urolighederne og forfølgelserne i København sluttede i januar 1820.⁷ Nyt kildemateriale viser imidlertid, at befolkningens forfølgelser af jøder fortsatte helt hen til slutningen af 1820. Optøjerne var således langt mere omfattende end hidtil antaget. Dette er fremhævet i min bog: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849* (2009).⁸ I denne artikel er det hensigten at præsentere hele det nye kildemateriale og se det i en politisk sammenhæng.

Således er det formålet at undersøge, om der er en direkte forbindelse mellem forfølgelserne af jødiske borgere og den politiske aktivitet for en fri forfatning iværksat af kredsen omkring dr. J.J. Dampé. Justits- og gehejmestatsminister Fr. J. Kaas vurderede i september 1820 – ifølge dette nye kildemateriale – de politiske uroligheder som en »Indledning

5. Jf. bl.a. P. Engelstoft og F. W. Wendt: *Haandbog i Danmarks Politiske Historie. Fra freden i Kiel til vore dage*, København 1964, s. 12ff., 16ff.; Erl. Olsen: *Danmarks økonomiske historie siden 1750*, København 1967, s. 250ff.; J. Vibæk: *Danmarkshistorie, Reform og Fallit 1784-1830*, bd. 10, København 1971, s. 437ff., 462ff.; P. Boje: *Danske Provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847*, Århus 1977, s. 162-68 (kapitlet: »Danmarks økonomiske udvikling«).

6. J. Rasmussen 2009, s. 41-52, 62-83.

7. Det gælder især B. Blüdnikow og B. Christensen 1982, s. 5-38.

8. Se s. 67-72.

til den store Scene«. Nu var optøjerne ikke længere alene rettet mod jøderne, men Kaas frygtede en opstand rettet mod enevældens styreform.⁹

Dr. Dampe var uddannet teolog, blev dr. phil. på en afhandling om Koranens etik og ernærede sig som adjunkt og lærer. Han havde agiteret for en fri forfatning i skrift og tale, og blev i november 1820 arresteret og anklaget for forsøg på højforræderi, dvs. forandring af den enevældige statsstyrelse og for majestætsfornærmelse, idet han havde krænket kongens højhed og person. I februar 1821 blev han dømt til døden, men denne straf blev af kongen formildet til livsvarigt fængsel. Til Dampes kreds hørte også forfatteren J.K. Blok Tøxen.¹⁰

Det er vigtigt at fremhæve, at tiden 1814-30 ikke blot var en stille periode. Det gælder i flere europæiske lande, der var præget af nationale og liberale bevægelser, f.eks. de aktive tyske studentegrupper (Burschenschaften). I Sverige og Norge var der indført konstitutionelle ordninger. Tronfølgeren prins Christian Frederik (Christian VIII) stod på Eidsvoll i spidsen for den norske nationale rejsning efter Kielerfreden i januar 1814, og han underskrev den norske grundlov af 17. maj 1814, men hurtigt måtte han trække sig, da forlig med Sverige indebar en anerkendelse af den svenske konge. Dertil kom – med ordningen af de tyske forhold på Wienerkongressen 1814-15 – Det tyske Forbunds krav om en stænderforfatning for Holsten (jf. Forbundspagtens § 13), som blev sammenholdt med fleres tilsvarende krav for Slesvigs vedkommende. Kravet blev støttet af liberale tyske kredse og især af det holstenske ridderskab, bestående af godsejerne, der forlangte skattebevillingsret. Det danske rige var derfor under pres, fordi Frederik VI's regering strengt fastholdt den herskende enevælde. Disse forhold hørte til regeringens forudsætninger, når den skulle imødegå tilsvarende krav fra danske borgeres side. Man kan derfor regne dr. Dampes revolutionære forening i København – med det formål at indføre en repræsentativ forfatning – for en begyndende gæring. Historikere fremhæver, at

9. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 2. Depart., I. 70-11, Henlagte sager 1800-1848, U 1819. Vedr. jødefejden 1819-20.

10. J.C. Johansen: »Dr. J.J. Dampe og Attentater paa Enevælden i 1820«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 6, rk. 5, København 1894-95; Georg Larsen: *Firti danske Kriminal-sager fra ældre tid*, København 1963; Michael Helm: *Det kvalte demokrati. Guldalderens glemte systemkritikere*, København 1986.

denne politiske »bevægelse« ikke kan sammenkædes med befolkningens såkaldte jødeforfølgelse i 1819.¹¹

Denne artikel vil alligevel vise, at i regeringens forestillinger var der en sammenhæng, fordi både jødeforfølgelser og den politiske aktivitet for en fri forfatning foregik i København i sensommeren og efteråret 1820, dvs. i samme tidsperiode, og det fik betydning for regeringens og politimyndighedens forsøg på at slå urolighederne ned i begge »bevægelser«. Der var tale om en fælles utilfredshed med den dårlige økonomi, som især satte ind efter 1818 og varede igennem 1820'erne.

Det nye kildemateriale

Det nye kildemateriale om forfølgelserne af jødiske borgere findes i en pakke i Rigsarkivet, der har følgende betegnelse: Rigsarkivet, Danske Kancelli, 2. Departement, nr. I. 70-11, Henlagte sager 1800-1848, U 1819. Materialet er udtaget af A.S. Ørsted, som var deputerede i Danske Kancelli, 2. departement, Sjællandske justits- og politivæsen. Det drejer sig om akter, der havnede i USA. Man kan ikke præcist klarlægge hele vejen fra Ørsteds hjem til USA, men et gæt er, at Ørsteds dødsbo har været på auktion. Ørsted døde i 1860. Aktstykkerne havnede i et københavnsk antikvariat og blev siden solgt til en køber i USA. Enken til køberen deponerede materialet i Yad-Vashem Instituttet, New York, som især beskæftiger sig med historieforskningen omkring jødisk emigration til USA. Yad-Vashem Instituttet udleverede siden dette materiale til Rigsarkivet. Der findes en korrespondance om sagen. Oplysningerne om pakkens eksistens på Rigsarkivet har jeg venligst modtaget af Michael H. Gelting og chefkonsulent Poul Olsen, Statens Arkiver. Dog har pakken siden sin ankomst fra USA henligget uden megen opmærksomhed. Men ved fælles anstrengelse er det nu lykkedes arkivfuldmægtig Henrik Stissing Jensen og forfatteren til denne artikel at finde frem til pakken.

11. Her skal blot henvises til typiske repræsentanter for forskningens hidtidige holdning: P. Engelstoft og F. W. Wendt 1964, s. 18f.; J. Vibæk 1971, s. 364ff., 411ff., 466ff., 481ff.; H. Jensen: *De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848*, bd. I, s. 44ff., 58ff. (s. 60: »Nogen politisk Bevægelse af alvorlig Betydning fandtes der ikke i Danmark paa den Tid«), København 1931ff.; B. Blüdnikow og B. Christensen 1986, s. 100f.; jf. J. Engberg: *Dansk Guldalder eller oprøret i tugt-, rasp- og forbedringshuset*, København 1973, s. 163-68.

En seddel ligger i arkivpakken uden datering: »Henlagt Sag U 3598 om Urolighederne i Kbhvn. Jødefejden. Forestilling af 10. September 1819. Er udlaant Etatsraad Ørsted d. 22. November 1820 og er ikke kommet tilbage til Arkivet«.

Den forestilling, som nævnes på denne arkivseddel, ligger ikke i pakken. Derimod findes kongens reskript af 11. september 1819 til justits- og gehejmestatsminister Fr. J. Kaas. Heri nævnes forestilling af 10. september, som omhandlede to forslag »til Ordens Opretholdelse i Hovedstaden«. Disse forslag ønskede kongen ikke som grundlag for sine overvejelser. Det ene forslag indeholdt et pålæg om borgerpligter, bøder ved uro osv. og foreligger i koncept. Forslaget har formentlig ikke været vidtgående nok for kongen. Det er udarbejdet af den »anordnede Commission«, hvor Københavns borgmester Fr. Chr. Schæffer og A. S. Ørsted bl.a. havde sæde.

Forestilling af 10. september har sandsynligvis ikke været hovedsagen. Det har derimod kancelliets forestilling af 12. september (med bilag), som er påført kongens resolution, og som alt sammen ligger i Ørsteds pakke. I kongens resolution af 12. september henvises til ovennævnte reskript af 11. september. Resolutionen indeholder bemyndigelse til gehejmestatsminister Kaas vedrørende en omorganisering af politiet.

Ud over disse sagsakter indeholder pakken hovedsagelig politirapporter fra politibetjente og politiembedsmænd samt fra politidirektøren; sidstnævnte dog alene fra september 1819, hvor han står for halvdelen. Det siger dog ikke så meget, idet der for året 1819 kun forekommer 8 rapporter og alene fra september måned, og de handler bl.a. om problemer med udgangsforbudets håndhævelse, dernæst om optøjer og rudeknusninger på jødiske bopæle. Derimod er der hele 48 rapporter for året 1820, som giver et billede af urolighedernes omfang. Endelig findes nogle udaterede plakater, som er svære at placere præcist i hændelsesforløbet 1819-20. På plakaterne omtales jøderne i meget negative vendinger, og de får skyld for tidens dårlige samfundsøkonomi, ligesom konge og regering behandles særdeles kritisk. Nogle af disse plakater er muligvis fra jødeoptøjerne i september 1830 i forbindelse med grundstensnedlæggelsen til den nye synagoge i Krystalgade. Både politirapporter og plakater er tilsendt gehejmestatsminister Kaas, der også var politichef. For det meste sker det gennem politidirektøren. Den sidste rapport i pakken er fra den 29. november 1820 og er alligevel kommet med i A.S. Ørsteds pakke. Derfor kan det heller ikke vides, om der efter november 1820 ligger flere rapporter om optøjer andetsteds i Danske Kancellis arkiv.

Daværende arkivar Bent Blüdnikow og historiker Bent Christensen har skrevet en artikel i 1982 om jødefejden i 1819: »Politiet og jødefejden i København 1819«, *Politihistorisk Selskab. Årsskrift 1982*. Deres undersøgelse standser i januar 1820.¹² Men politirapporterne viser en fortsættelse af folkemængdens jødeforfølgelser i København helt frem til slutningen af 1820.

Det skal bemærkes, at Bent Blüdnikow og Bent Christensen i nævnte artikel har anvendt dele af Ørstedes pakke fra Rigsarkivet, da det befandt sig på Yad-Vashem Instituttet, New York. Det fremgår dog, at de ikke har vidst, at materialet var udtaget af Ørsted. Det er afgørende for denne artikels præsentation af kildematerialet, at Bent Blüdnikow og Bent Christensen ikke har benyttet det eksisterende kildemateriale fra hele året 1820, som er med nøjagtige dateringer.

Sammenligner man med urolighederne i 1830, der også foregik i begyndelsen af september, ses det, at nogle af de udaterede plakater, som lå samlet for sig selv i Ørsted-pakken, kan stamme fra 1830, f.eks. plakaten »Bort med Stemmann=Polignac«. P. Chr. Stemmann efterfulgte først Fr. J. Kaas i 1827, og plakaten hører derfor hjemme efter den tid. Ligeledes var Jules A. de Polignac fransk ministerpræsident under kong Karl X, der regerede siden 1824, og som blev stødt fra den franske trone ved julirevolutionen i 1830. Denne plakat er – sammen med andet materiale fra Yad-Vashem Instituttet – anvendt af Bent Blüdnikow i artiklen »Jødeuroen i København 1830«, *Historie/Jyske Samlinger* (1981ff.).¹³ På dette institut må dette kildemateriale formentlig stadig ligge.

Jødeforfølgelserne i september 1830 i København var ikke nær så omfattende som i 1819-20, sådan som det viser sig med afsløringen af det nye kildemateriale. Den konkrete uro i 1830 bestod i rudeknusning, mishandling af en jøde og forsøg på at hindre politiets anholdelse af en dreng. Harald Jørgensen mener (*Historiske Meddelelser om København*, 1929ff.)¹⁴, at der var tale om gadeuorden og drengestreger, mens Bent Blüdnikow fastholder (*Historie/Jyske Samlinger*, 1981ff.) inspira-

12. B. Blüdnikow og B. Christensen gentager i artiklen »Jødefejden 1819« deres hovedsynspunkter. Artiklen er trykt i *Protest og oprør*, 1986, s. 87ff. J. Davidsen 1869, s. 131, henviser til de sidste urolige hændelser på kongens fødselsdag den 28. jan. 1820.

13. Ny rk., bd. 14,4, 1981-83, s. 633ff.

14. II. rk., IV. bd., 1929-30, s. 241ff.

tionen fra jødeuroen i Hamborg og lægger vægt på den politiske uro – med baggrund i juli-revolutionen 1830 i Paris.

Det nye kildemateriale fra 1820 leder til den opfattelse, at jødeforfølgelserne i 1819-20 var alvorlige, og de varede i det mindste til november 1820.

Kort skildring af jødefejdens forløb i 1819

Jødeforfølgelserne kom til København lige efter omfattende forfølgelser i Hamborg og andre tyske byer og områder i august 1819.¹⁵ De startede den 4. september 1819 i Østergade. Raphaels modebutik blev angrebet og ruderne knust. Politiet under ledelse af politidirektør O.H. Hvidberg kunne ikke holde styr på folkemængden, derfor blev husarnerne tilkaldt. De ryddede gaden og spredte folkemængden.

Regering og politi måtte overveje situationen. Man havde kendskab til optøjerne i tyske byer i august 1819 rettet mod jøder. Da urolighederne i København fortsatte, valgte regeringen at handle. Frederik VI's regering ville med magt fastholde en respekt for jødiske borgere og deres rettigheder, men samtidig skulle uro og tumult af enhver art slås ned for at fastholde enevoldsstatens orden og stabilitet. Der blev sendt militær ind i København, og der blev udstedt forsamlingsforbud, dvs. forbud mod sammenstimlen på offentlige steder. Den 6. september 1819 udstedte kongen en bekendtgørelse. Det understreges, at der af »ildesindede Mennesker« var udøvet »Voldsomheder imod adskillige Vore Undersaatter«. Derfor forbød kongen nu »alle Forsamlinger paa Gaden, hvor Politiet, naar flere end to eller tre findes samlede, uopholdeligen har at skille dem ad.« Der blev nedsat en kommissionsdomstol »som er bemyndiget til at kjende uden Appel«.¹⁶

Politidirektøren sørgede for det videre forløb. En meget høj dusør på op til 4000 rbd. blev stillet i udsigt for afgørende oplysninger til pågribelse af bagmændene. Samtidig fik alle Københavns borgere (»Huusfædre«) udgangsforbud i tidsrummet fra kl. 8 aften til kl. 5 morgen. De fik påbud om at lukke porte, døre og kældre samt holde børn, tyende,

15. E. Sterling 1969, s. 171f. – nævner, at forfølgelserne kom overalt i de tyske stater, men især i Hamborg og Frankfurt samt områderne Baden og Bayern; jf. B. Blüdnikow 1981-83, s. 633f.

16. Leif L. Albertsen 1984, s. 55 (aftryk af bekendtgørelsen). Endv. *Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger*. For året 1819, XVIII. Deel, udg. af J.H. Schou, 1823, s. 338f.

Militæret fra hovedvagten beskytter en gammel jøde mod folkemængden. Optøjerne finder sted på Nikolaj Plads i København i september 1819. Tegningen udtrykker tegneren Knud Gamborg opfattelse i 1860'erne, da han illustrerede Jacob Davidsens bog, *Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn*, København 1880.

svende og drenge inden døre. Rudeknusninger, korporlige overfald m.m. tog til i de følgende dage. Udgangsforbudet fungerede først, da hæren den 10-11. september var kommet på plads i hovedstaden. I løbet af de næste dage blev adskillige borgere arresteret og ført til Københavns Politiret, som alene behandlede udgangsforbudet – resten var overladt til kommissionsdomstolen. Det drejede sig også om små forseelser, som f.eks. at glemme at lukke porten. Forbudet har ikke været særligt populært for byens borgere og forretningsdrivende, ligesom det tog mange af politiets og militærets ressourcer.

Stemningen hos myndighederne var nervøs. Kaas bad den 11. september politidirektøren om nærmere at undersøge modtagne efterretninger, f.eks. at en hel del pistoler blev solgt i byen, men politidirektøren kunne berolige med, at det ikke var tilfældet. Adskillige borgere blev bragt til Københavns Politiret pga. overtrædelse af udgangsforbudet. Langt de fleste blev løsladt igen. Men en urtekræmmer fik en bøde på 2 rbd. for ikke efter påbudet at lukke sin butik kl. 8 aften. Ligeledes blev fire matroser dømt et par døgn arrest for overtrædelse af udgangsforbudet.¹⁷

Regeringen søgte ikke alene at kontrollere situationen på gadeplan, men ville også have omorganiseret politiet i en fart. Justits- og gehejme-statsminister Fr. J. Kaas fremlagde en forestilling den 12. september 1819 om en hurtig omorganisering af Københavns politi, hvis størrelse på 60 politibetjente og 300 vægtere var alt for lille til at dæmme op for urolighederne. Kongen ville ikke følge politidirektørens plan om et frivilligt assistancekorps, men bemyndigede Kaas til at hyre et lønnet korps af pensionerede officerer og andre duelige personer. I første omgang overlod Kaas kongens beslutning (jf. resolution af 12. september)

17. *Kong Frederik den Sjettes allernaadigste Forordninger og Aabne Breve*. For året 1819, s. 279ff. Endv. Ra, DK, 2. Depart., I. 70-11. Vedr. jødefejden 1819-20. Håndhævelsen af udgangsforbudet startede den 11. sept. ifølge Landsarkivet for Sjælland, Københavns Politiret. DC-013. 5. Protokol. Forhørsprotokol 1812-45. Nr. 37-21/22/23, 1819-20. De følgende dage blev der til 5. protokol alene bragt ca. 70 borgere, som havde overtrådt udgangsforbudet. Jf. J. Davidsen 1869, s. 86-94 og B. Blüdnikow og B. Christensen 1982, s. 26f., der nævner anholdelser i forbindelse med udgangsforbudet og matrosernes historie, som blev behandlet i Københavns Politiret, 1. Protokol. De henviser også til Politidirektørens protokol. Men heri står ikke noget. Se La. for Sjælland, Københavns Politi. DG-001. Politidirektørens protokol 1809-1936. Nr. 4, 1819-21.

til politidirektøren, men det viste sig, at det var svært at skaffe tidligere officerer, fordi de havde for mange skrøbeligheder.¹⁸

Imidlertid blev urolighederne efterhånden mindre, og alle udgangsforbud blev ophævet den 22. september. Kongen besluttede derfor med kgl. resolution af 23. september at overlade ansvaret for »at engagere« de fornødne betjente til politidirektøren. Men Hvidberg synes ikke at have løst rekrutteringsproblemet. Først med politidirektør Kierulffs tiltræden 1. januar 1820 blev der opbygget et effektivt assistancekorps med hjælp fra flådens folk.¹⁹

Urolighederne blussede op igen den 28. oktober 1819 på dronning Marie Frederikkes fødselsdag. Herved blev politidirektørens manglende evner til at få fuld kontrol over gaderne i København ganske udstillet. Han måtte den 29. oktober indskærpe kongens bekendtgørelse fra 6. september om forsamlingsforbudet, ligesom udgangsforbudet blev understreget. Der var øjensynlig en betydelig forvirring. For allerede den 2. november blev udgangsforbudet afblæst.

Ifølge rapport til Kaas nytårsaftensdag var politiet nervøs for nytårsaften. Man anbragte politimeddelere på vigtige steder i byen. Det var allerede blevet bekendtgjort af politidirektøren, at det var forbudt borgerne at kaste med snebolde og isstumper, ligesom nytårsskyderi eller kasten med porte, døre og potteskår nytårsnat ikke måtte foretages!²⁰

To af plakaterne fra A.S. Ørstedes pakke talte sit tydelige sprog²¹:

Peb Moses! Ned med Jøderne. De Blodsugere: mærk ædle Medborgere!

Lad Eder ikke lokke eller overtale ved falske Forestillinger [bagsiden].

18. Ra, DK, 2. Depart., I. 70-11. Vedr. jødefejden 1819-20. B. Blüdnikow og B. Christensen 1982, s. 22-25 (jf. s. 9-11) mener, at den forkastede plan især må tilskrives Kaas.

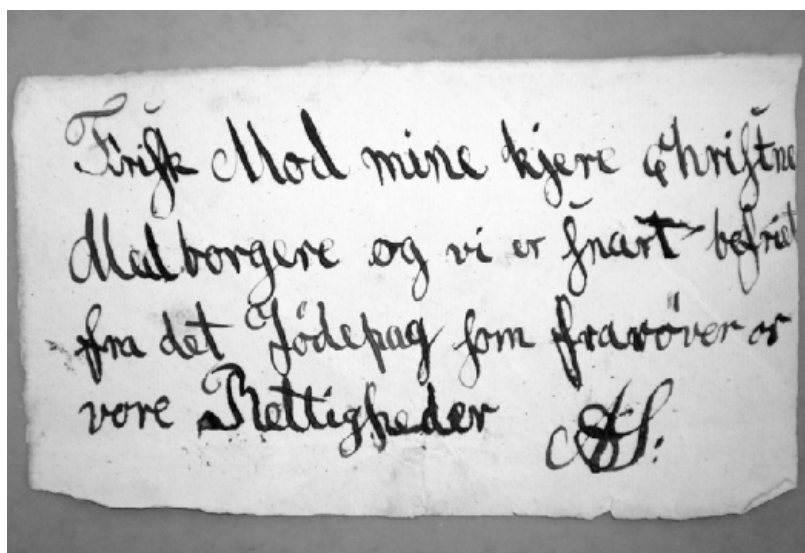
19. Ra, DK, 2. Depart., I. 70-11. Vedr. jødefejden 1819-20. Brev af 24. sept. 1819 fra Kaas til politidirektøren, som også indeholder en afskrift af kgl. resolution af 23. sept. 1819.

20. *Kong Frederik den Sjettes allernaadigste Forordninger...* For året 1819, s. 279-287.

21. Ra, DK, 2. Depart., I. 70-11. Vedr. jødefejden 1819-20. B. Blüdnikow og B. Christensen giver i artiklen »Jødefejden 1819« (*Protest og oprør*, 1986, s. 93ff.) en oversigt over de plakater, som de har fundet i arkiverne. Forfatterne lægger vægten på den alvorlige jødekritik og jødehad, hvor jødernes pengemagt og delagtighed i statsbankerotten 1813 er det vigtige motiv på plakaterne. Kun i få tilfælde bliver religionsforskellene det væsentligste.

Endelig er vi nu nær ved Maalet kun for Med og om en föie Tid er vi fri for det Jødepak der piner og plager os over alt samt snyder og beskobber og fraröver os alt hvad vi eier og har saa vi bliver Tig-gere men Jødepakket Slige Folk – i Aften ved...[?].²²

Plakaterne er således primitivt lavet på papirlapper og formentlig skrevet af ganske almindelige borgere. Der kan således forekomme stavfejl og mindre forståelige udtryk. Der kan eventuelt være tale om udenlandske forlæg f.eks. gennem de vandrende håndværkssvende, som måske var de mest mobile i samfundet. Plakaterne har sandsynligvis ikke blot

Plakaten er udateret, men kan forstås i sammenhæng med hændelsesforløbet i september 1819. Plakaten opfordrer »christne Medborgere« til at gå imod »det Jødepak«, da jøderne fratager almindelige borgere deres rettigheder. På bagsiden er der skrevet: »Til hvem som finder det«. Plakaten har sikkert cirkuleret på gaderne og er nærmest et stykke papir. Teksten på forsiden slutter med et »AS«. Muligvis er der tale om et hvidt bånd om hatten – »Sammenrottelsestegnet«, se Davidsen 1869, s. 63. Plakaten er fundet i Rigsarkivet, Det kgl. danske Kancelli, 2. Depart., I. 70-11, Henlagte sager 1800-1848, U 1819. Vedr. jødefejden 1819-20.

22. H. Jørgensen (red.) 1984, s. 88f. oplyser, at denne plakateksisterer i Politidirektørens arkiv i Landsarkivet for Sjælland. Sandsynligvis har der været flere kopier af denne plakate, som cirkulerede i Københavns gader.

været ophængt på synlige steder, men været anvendt som løbesedler. På nogle af dem er der skrevet på begge sider.

Det er karakteristisk, at plakaterne fra Ørsted-pakken viser, at i den folkelige forståelse spillede man ikke direkte på religionsforskellene. De dannede baggrund og fik derfor en mindre fremtrædende rolle. Først og fremmest drejede det sig om den økonomiske situation, hvor jøderne blev betragtet som blodsugere m.v. Muligvis udtrykker plakaterne et forsøg på at skabe en organiseret »bevægelse« mod jøderne og den dårlige økonomi. Således var der ydre tegn, som gjorde »medlemmer« genkendelig i folkemængden. Her f.eks. et hvidt bånd om hatten, som optræder på plakater – formentlig som tegnet til en forestående fælles aktion.

Urolighederne mod jøder fortsætter.

En præsentation af det nye kildemateriale fra 1820

(A.S. Ørsteds pakke)

Som bemærket har Bent Blüdnikow og Bent Christensens ovennævnte artikel behandlet en del af Ørsteds pakke for perioden september 1819 til årsskiftet 1819/20. Der kan man finde flere detaljer, som ikke nævnes her. Til gengæld omtales her, at i perioden efter – i året 1820 – fortsatte urolighederne, især rettet mod jødiske borgere. Det viser kildematerialet i Ørsteds pakke.

Endvidere viser korrespondancesager mellem Hvidberg og Kaas, at de begge – formentlig allerede fra november 1819 – frygtede en sammenkædning af forfølgelserne af jøder og den politiske uro rettet mod enevældens styreform.

Politidirektør O.H. Hvidberg blev afskediget i nåde den 1. januar 1820. Det har sikkert spillet ind, at krisen ikke var overstået og måske heller ikke var håndteret godt nok. Under alle omstændigheder blev han afløst af A. Chr. Kierulff.²³

Nytårsdag 1820 kunne det berettes til Kaas, at det var lykkedes at dæmpe uroen. Flere »Patrouiller« havde været på plads i hovedstaden. En lille gruppe borgere lavede optøjer på Købmagergade. De blev forfulgt og arresteret. Dog gav rapporten indtryk af en fortsat frygt for uro.

23. *Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger* For året 1820-21, VII. Deel, 8. bd., udg. af T. Algreen-Ussing, 1828, s. 3.

Kaas videresendte den 4. januar 1820 et brev (kopi) vedlagt rapporten – formentlig til en fortrolig. Adressaten kendes ikke: »Jeg troer det gavnligt for deres Højvelbaarenhed at blive bekendt hermed, end skjönt meget er skrevet, som ikke kan bringes til uvedkommendes Kiendtskab...«

Efterhånden var billedet ved at ændre sig. Det blev anskueliggjort af en privat anmeldelse fra 8. januar 1820 til den nye politidirektør fra en af de ledende i den katolske menighed, Johs. Blankensteiner, der havde kunstforretning i Østergade. Han videregav en funden »Billet« i Østergade, hvorpå der stod:

I Jöden Triers gaard [Meyer & Triers Handelshus] i Raadhuusstrædet, findes i Kielderer Millioner rede-Sölv forn tilhörer Staten; men bliver efterhaanden Transporteret til Udlandet. – Satanen er i Wien för aldrig meer at vende tilbage; han leer nu over de Dumme Danske, der blot truer, men tör ikke Handle. – Kongen, med sine Ransmænd og Jöderne, trodser, förager Folket. – Need! med de Skurke, og Landet er frelst.²⁴

Denne »Billet«, som blev tilsendt Kaas, gav en mistanke om, at urolighederne var ved at udvikle sig fra alene at være jødeforfølgelser til også at være politisk uro rettet mod kongens regering pga. den dårlige økonomi. Det blev tydeligere på kongens fødselsdag den 28. januar 1820. En instruks den dag fra kongen havde forstærket militærvagten med flere husarer. Det drejede sig især om nattevagten, hvor der hele natten skulle stå 20 opsadlede heste parat til husarerne. Men det gik alligevel galt den 1. februar ifølge politirapporten, for da kongen havde passeret, »kom en stor Skare af Mennesker fra Bredgade henimod Gothersgaden«. Det drejede sig især om håndværkssvende og håndværksdrenge. Folkemængden tog herefter ophold på Vognmagergade, siden på Gl. Mønt og så igen i Vognmagergade. Da politipatruljen endelig kom frem, blev folkemængden opløst.

Rapporterne indløb i februar, og der var både almindelig ballade med f.eks. angreb på en vægter og overfald af borgere. Tillige var der rudeknusninger og afbrænding af ildelugtende genstande ved jødiske bopæle. Den 29. februar angav en privat anmeldelse, tilsendt politidi-

24. Ra, DK, 2. Depart., I. 70-11. Vedr. jødefejden 1819-20.

rektøren, at der var »Sammenstimlen« ved henved 10 jødiske bopæle. Anmeldelsen var underskrevet af den jødiske overretsprokurator Moses Delbanco. Der var sandsynligvis bekymring hos jødiske borgere, fordi hæren en uge tidligere havde trukket sig fra hovedstaden. Kommandanten, generalmajor Frants C. Bülow havde i brev af 22. februar til politidirektøren oplyst om, at han havde modtaget ordre fra kongen om tilbagetrækning: »Da Roligheden paa Gaderne her i Staden er aldeles nu tilbage, er den hidtil Patrouillering ... ei mere nødvendig«. Tilbage-
trækningen gjaldt husarerne og skete i dagene frem til den 24. februar.²⁵

Rapporternes antal faldt nu mærkbart og omhandlede mindre ting. I en rapport fra 1-2. juli blev der registreret en stor forsamling på Toldboden af »Søe-Etatens Folk«. I kælderen på hjørnet af Østergade og Kongens Nytorv blev det konstateret, at en velklædt mand talte om en artikel indrykket i *Politievennen*, der bl.a. var organ for en almindelig utilfredshed i befolkningen. Artiklen omhandlede kritik af Nationalbankens dispositioner såsom fejlagtig indløsning af rentefrie gældsbeviser med andre rentebærende gældsbeviser, der påførte banken en større årlig renteudgift. Fremhævet blev Nationalbankens ansvar for landets dårlige økonomi med pengemangel²⁶, hvilket øgede gældsætningen og fallitterne.²⁷ Tilsvarende blev det den 17. juli i en rapport registreret, at der var rygter i omløb på offentlige steder i byen. Der blev

25. Allerede forinden i slutningen af jan. 1820 havde kommissionsdomstolen, nedsat ifølge kgl. bekendtgørelse af 6. september 1819, indstillet sit arbejde. Se H. Jørgensen (red.) 1984, s. 86-90. Endv. B. Blüdnikow og B. Christensen 1982, s. 28ff.; derimod nævner J. Davidsen 1869, s. 139, at særdomstolen dømte sidste gang den 13. nov. 1819. Politiet og militæret arresterede mange uromagere, men den nedsatte kommissionsdomstol frigav også mange. 48 fik straffe fra 5 dages fængsel til 3 års straffearbejde.

26. *Nationalbanken i København* overtog den 1. august 1818 statsinstitutionen Rigsbanken, og blev etableret som privat nationalt interessentskab, hvor alle landets ejendomsbesiddere var pålagt en bænkhæftelse på mindst 100 rbd. Det skete ved kongens åbne brev af 6. april 1818. Nationalbanken førte en meget stram pengepolitik, som hindrede erhvervslivets likviditet og forsyning med kredit. Således måtte seddelmængden ikke forøges, men skulle årligt nedbringes. Det skulle ske, så længe sedlerne stod under pari. I årene 1818 til 1835 halveredes seddelomsætningen med bankens årlige nettoindtægt. Sedlernes omsætningsværdi steg og nåede i 1838 til parikurs. Derved svarede prisen for pengesedlerne til deres pålydende værdi. Erl. Olsen 1967, s. 250ff.

27. Anonym artikel (»L«): »Om Banklaanet og dets Følger«, *Politievennen. Et ugentligt Almeenhedsblad*, no. 235, Løverdagen den 1ste Juli 1820, udg. af K. Kristensen, Nittende Hæfte, København 1820, s. 3791ff.

fortalt historier om kronprins Christian, der blev regnet for politisk frisindet, og som siden blev dansk konge i 1839. Ligeledes blev det sagt, at Sct. Croix var erobret af englænderne, og at etatsråd S. H. Bagge var løbet bort med kongens søster m.m. Samme dag var der uro omkring jøderne i Læderstræde.

Herefter steg rapporternes antal igen, da et års dagen for optøjerne i september 1819 nærmede sig. Fra den 31. august 1820 og et stykke ind i september måned foreligger der 24 daterede rapporter.²⁸ 2/3 af disse rapporter handlede om folkemængdens angreb på jøderne, især rudeknusninger, skader på inventar m.v. Plyndringer blev ikke direkte omtalt, men det betyder ikke, at det kan udelukkes, at de har fundet sted. Rapporterne omtalte kun få anholdelser. Det ses, at rapporternes ophavsmænd, især vægttere og politibetjente, ikke altid magtede sproget og stavemåden. Her skal gengives et udpluk fra rapporterne i Ørstedes pakke, september 1820:

... 3.de Mands Personer som vare iförte Söemands Klæder tillige med eendeel Folk; disse 3 Mands Samtale var ... at begynde een Jöde Krig, og da en 4.de Söemand kom til dem blev samme Samtale igientaget ... (Rapport 1. september)

... i Aftens Kl. imellem 8 og 9 slet, havde været Sammenløb i Gothersgaden, og at der ved den leylighed skal være bleven indslaget 3 Vindues Ruder hos ... Marschendis Gold-Schmidt ... (Rapport 1. september)

... Levin Simonsen der boer paa Østergade No. 31 og anmeldte at i gaar aftes Kl. imellem 9 og 10 blev der kastet en Sten ... men den giver ingen Skade, da den Traf ... men strax der efter kom nu endnu flere fra Gaden af ligesom den forrige og den slog en Rude i Stökker uden at giöre videre skade ... Stenene blev liggende imellem Vinduer og Rullegardinerne ... (Rapport 2. september)

... hos Colecteur Levin Israel ... der er i det hele itue slaget 9 store Vindues Ruder ... (Rapport 2. september)

... omkring i Stadens Gader ... hvad Steder der er Slaaet Vinduer

28. En anonym artikel i *Politievennen* bekræfter og fordømmer de mange pøbeloptøjer i september 1820. Dog omtales jødeforfølgelserne ikke direkte. Se »Om Opløb og store Stæder«, *Politievennen. Et ugentligt Almeenhedsblad*, no. 246, Løverdagen den 16de September 1820, udg. af K. Kristensen, Nittende Hæfte, København 1820, s. 3967ff.

itue i Aftes af Pöbelen ... Collecteur Levin Israel i Vognmagergaden ... Garver Levin paa Gammel Myndt ... Raphael paa Østergaden ... Handelsmand Jacob Jasop i Læderstræde ... Compagnistræde ... hvor Salomonsen er boende ... Hartvig Jasop paa Østergaden ... Hattemager Hanover ... paa Østergaden ... (Rapport 3. september)

... i Læderstræde kom en stor Sværm af Folk, som her bød som at raabe, og strax derpaa bleve 3 vinduesruder indslagen i en Stue No. 24 i Læderstrædet ... (Rapport 3. september)

... en stor Folkestimmel fra Gothersgaden ... der blev Indslaaet 5 a 6 vinduesruder i en Stue hos Collecteur Disler ... (Rapport 3. september)

... i Aften, Kl. 8½ passerede en stor Mængde Folk igiennem Compagnistræde, ... 3 Vinduer ruder blev indslaaet hos Urtekræmmer Salomonsen i Stuen – ... (Rapport 3. september)

... Kiøbmand Joseph Simon Jacobsen, boende i Skindergaden No. 24 og anmeldte, at der i Stueetagen, som han Beboer, er i nat bleven ituslagen 3de Ruder, en Rude i hver Fag ... (Rapport 4. september)

Disse overgreb på jødisk ejendom fortsatte de næste dage, men samtidig var en ny form for uro dukket frem. Der blev kastet med sten mod tilfældige vinduesruder. Således den 5. september 1820: »... i Aftes Kl. 8 3/4 kom en Flok Mennesker igiennem Gammel Myndt, hvor der blev indslaaet 4 Vinduesruder i Stuen No. 104 paa Gammel Myndt, hvor der holdes Spisequarter«.

Folkemængder drog gennem gaderne, og ofte beskrev rapportererne disse folkeoptøjerers ruter. Den 2. september 1820: »... en Deel Mennesker havde forsamlet sig paa Amagertorv ved Østergaden og derefter taget Veien op af Kiøbmagergaden. Da jeg kom i Møntergaden ... seer jeg at en Sværm af Mennesker tog Veien om af Vognmagergaden ...« Politidirektøren kunne herefter tage bestik af situationen og placere patruljer de pågældende steder.

Det kunne også udvikle sig mere dramatisk. Den 3. september anmeldte vægteren Søren Meising, at han »i Aftes Kl. 9½ antraf en Person i Lille Grønne Gade, som ... gjorde adskillige Optøjer, hvorved Folk begyndte at stimle Sammen«; denne person forsøgte oven i købet at tage vægterens »Gevær«, hvorefter han »blev anholdt og bragt til Hovedvagen«. Den sidste rapport fra september er dateret den 9. september.

Gadeoptøjerne var værst i dagene fra den 1. til den 4. september. Herefter må man gå ud fra, at uroen har lagt sig noget. Tilsyneladende

har politiet hurtigt fået kontrol med gaderne. Denne gang var man vel-sagtens bedre forberedt på at kunne bekæmpe denne gadeuorden.²⁹

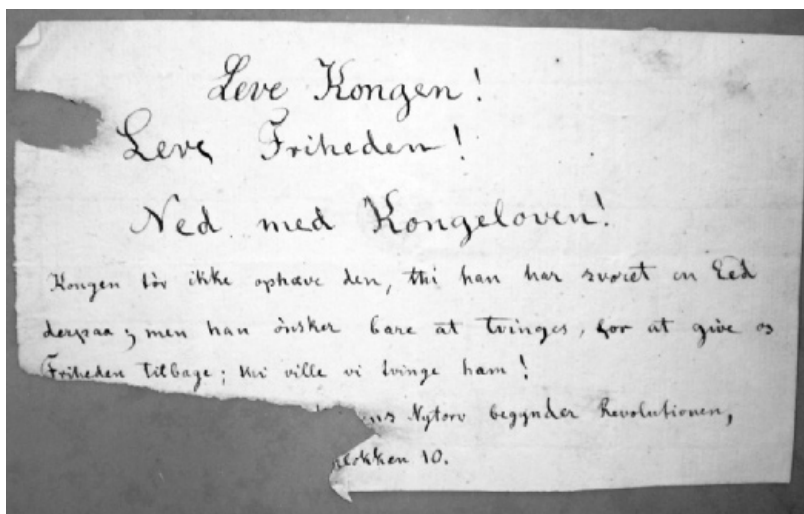
Ud over de ovenfor nævnte rapporter fra september 1820 lå antallet af de øvrige rapporter i Ørstedes pakke i perioden fra januar til slutningen af november 1820 også på 24. Den 5. november blev det rapporteret, at der på en mur i Bredgade stod skrevet med kridt: »Bröd eller Död«! Det samme stod skrevet på en anden mur i Gothersgade den 29. november. Alle rapporter indløb til politidirektøren, som videresendte dem til regeringens orientering.

Den 2. september 1820 havde Kaas vurderet urolighederne fra en lidt anden alvorligere vinkel. Han frygtede for, at disse var »Indledning til den store Scene«, som han udtrykte det. Kaas omtalte i brevet, der foreligger i kopi uden adressat, en navneliste over tyske akademikere og studerende i landet. Han var formentlig bange for, at uroen blandt de tyske studenter, de såkaldte »Burschenschaften«, skulle finde vej til København.³⁰ Brevet var sandsynligvis til politidirektøren. I sammenhæng hermed modtog Kaas en politirapport den 4. september 1820. Heri stod: »Det synes i det Hele ikke at Jøderne denne Gang er ene i Linien for disse Opløb«! I den forbindelse foreslås det forebyggende, at »forføie« alle »ledige Haandværkere fra Udlandet« fra byen inden for kort tid. Arnestederne var »paa Gaderne, deres Kroer og andre Samlingssteder«. Nævnt blev en »Blok Tøxen«, der blev overvåget af politiet. En plakat kunne bekræfte den politiske kritik: »Leve Kongen! Leve Friheden! Ned med Kongeloven!«³¹.

29. Samtlige politiretter fra 1. til 5. protokol er ikke blevet gennemset, men en stikprøve i 5. protokol viser, at Københavns Politiret den 12. sept. 1820 omtaler et forhør af en læredreng på 15 år, som stod anklaget for »Gadeopløb«. Se La. for Sjælland, Københavns Politiret. DC-013. 5. Protokol. Forhørsprotokol 1812-45. Nr. 37-21, 1819-20. Ligeledes blev 3 unge læredrenge den 29. sept. 1820 ifølge politirapport (udat.). »kendt skyldig i Gadeuorden og derved foranstaltede Folkestemme«. Det skete foran jøden »Mendelsohns Huus«. De fik hver 16 dages fængsel og to af dem fik yderligere »Riis«. Denne strafudmåling har muligvis været normen. Se La. for Sjælland, Københavns Politi. DG-001. Politidirektørens protokol 1809-1936. Nr. 4. 1819-21. Pag. 321ff., sag nr. 552/5785. Der kan henvises til politiretterne, 1. til 5. domsprotokol, hvor flere domme pga. gadeuorden formentlig vil kunne findes. Nogen særdomstol blev ikke nedsat i sept. 1820.

30. H. Jørgensen 1929-30, s. 241f.; J. Engberg 1973, s. 164f.; B. Blüdnikow 1981-83, s. 633f.

31. Ra, DK, 2. Depart., I. 70-11. Vedr. jødefejden 1819-20. Brevet fra Kaas er dateret »2. Sept.« og må være fra 1820. En »Secretair Thanning« (vistnok ansat hos Kaas)

Plakaten er udateret og ligger i Ørsted-pakken sammen med politirapporterne fra 1820. Den kan passe ind i denne sammenhæng, og viser, at der ved siden af jødeforfølgelser eksisterende en politisk uro rettet mod enevældens styreform. Den er primitivt lavet på en papirlap og beregnet til cirkulation på gader og stræder. Plakaten findes i Rigsarkivet, Det kgl. danske Kancelli, 2. Depart., I. 70-11, Henlagte sager 1800-1848, U 1819. Vedr. jødefejden 1819-20.

Der var således ikke kun tale om jødeforfølgelser, men nu også tale om en politisk uro med det formål at komme af med enevældens styreform. Regeringens mistanke om denne mulige udvikling var allerede vakt tilbage i november 1819 med et samfundskritisk brev, der cirkulerende i flere eksemplarer, og som var stilet til kongen (jf. nedenfor).

Regeringens sammenkædning af jødeforfølgelserne i 1819-20 og den politiske uro fra 1820

Kaptajn J.C. Johansens artikel »Dr. J.J. Dampe og Attentater paa Enevælden i 1820«, *Historisk Tidsskrift* (1894f.).³² gennemgår kildemateria-

omtales i brevet, fordi han var ansvarlig for en navneliste over tyske akademikere m.v. Denne skrev til Kaas »4 Septbr. 1820« især om sin vurdering af urolighederne. I pakken lå disse breve sammen med den omtalte navneliste. B. Blüdnikow og B. Christensen 1982, s. 11 omtaler sandsynligvis denne navneliste, men daterer den til sept. 1819.

32. En kort sammentrækning af hele begivenhedsforløbet i Dampe-sagen gives af Georg Larsen: 1963 s. 268ff. En langt mere udførlig gennemgang af hele sagen med

let vedrørende den politiske uro i 1820, hvad angår kredsen omkring dr. Dampe. Det gælder i særdeleshed alle aktstykker vedrørende en nedsat kommissionsdomstols behandling af Dampes sag.³³

Allerede i midten af august 1820 havde Kaas af politidirektøren fået underretning om, at der eksisterede en såkaldt jernrings forening, som omfattede teologen, dr. J.J. Dampe, forfatteren J.K. Blok Tøxen,³⁴ smedemester H.C. Jørgensen og en del officerer. Formålet med dette selskab var at arbejde for en fri forfatning, og dens medlemmer skulle bære en fingerring af jern. Disse jernringe kunne købes hos to af byens isenkræmmere som et brugbart giftmiddel.

Jernringen var for denne »bevægelse« et særligt ydre tegn, som styrkede sammenholdet og gjorde medlemmerne genkendelige overfor hinanden. Tilsvarende havde »bevægelsen« mod jøderne deres tegn i form af et hvidt bånd om hatten, som også optrådte på de omdelte plakater (jf. ovenfor). Tilsyneladende var der ikke rigtig nogen studenter med i denne jernrings forening, hvilket ellers straks ville have påkaldt sig politiets opmærksomhed.

Politidirektør Kierulff skrev den 18. september 1820 en detaljeret beretning til Kaas om denne jernrings forening. Kaas udarbejdede en ekstrakt af denne beretning dagen efter den 19. september. Han har heftet sig ved, at denne forening eksisterede, og at formålet var, at »omstørte Landets Regieringsform og indføre en Constitution liig den Norske«. Kaas anså det derfor som en »Pligt for Politiet at søge saavidt muuligt at sætte sig i Forbindelse med nogle af [disse] Mænd for at kunde følge

vægt på at kalde dr. Dampe for »systemkritiker« gives af Michael Helm 1986. Helm er kritisk overfor Johansens konklusion om, at Dampe var præget af »utopiske ideer«, altså at han var fantast. Han vil kraftigt understrege det fejlskøn, at nutidens historiefremstillinger følger Johansens opfattelse, at Dampes demokratiske ideer var urealistiske, barnlige og forvirrende m.m. (s. 101-17). Således mener Helm, at Johansen er for autoritetstro, og anfører hans militære baggrund som kaptajn. Men Helm bygger dog helt og holdent på det samme kildemateriale som Johansen, og er i sin kildebehandling og skildring af begivenhederne afhængig af Johansens artikel (s. 102ff., 155).

33. Ra, DK, Fællesafdelingen, 232-G152A-B. Kommissionen i sag mod dr. phil. Jacob Dampe og Hans Chr. Jørgensen for majestætsfornærmelse. Dokumenter fremlagt i kommissionen 1820-21 og Kommissionsprotokol 1820-1821. Ligeledes J.C. Johansen 1894-95, s. 555-680, især s. 556, 567, 570f., 575f., 577f., 614, 616ff., 631f., 635ff., 644ff., 649ff., 651f. – med en gennemgang af Dampes sag både hos politiet og kommissionsdomstolen.

34. J. Davidsen 1869, s. 108-117.

deres Foretagende og Modarbeide deres Hensigter«. På dette tidspunkt vurderedes det, »at Blok Tøxen er Formanden«! Denne vurdering ses af de mange politirapporter og politiagentmeldinger for de næste par måneder, som drejede sig om overvågning af Blok Tøxen. Det fremgik af disse rapporter, at Blok Tøxen var syg helt hen til midten af oktober, men så kunne politiagenten Lütken³⁵ også meddele i rapport af 13. oktober, at Blok Tøxen var ved at komme ovenpå: »BT i bedring, thi han havde begyndt at Tale om adskilligt, iblandt andet havde han med megen Kraft udtalt om, at han anseer Kaas og Ørsted for de største Skurke i Danmark«.³⁶

I virkeligheden havde Blok Tøxen været under mistanke temmelig længe. Den 29. november 1819 forklarede politidirektør Hvidberg til Kaas i et brev, at Blok Tøxen sandsynligvis var ophavsmand til et brev, nærmest et opråb, stilet til kongen, som cirkulerede i hovedstaden. Blok Tøxen sad varetægtsfængslet, men måtte løslades igen pga. manglende bevismateriale.

J.C. Johansen behandler i sin artikel alene brevet som en anledning til politiets mistænksomhed overfor Blok Tøxens politiske aktiviteter. Således omtaler Johansen ikke brevet negative indhold om jøderne og sammenkædningen med de politiske forhold.³⁷ Brevet havde bl.a. følgende indhold:

Medborgere! Det er høie Tiid at der skeer en Forandring i vor Regieringsforfatning; Folket trues med en Penge Revolution liig den innfandt, Sted 1813, hvorved den største Deel, i Særdeleshed den mindre Rige og fattige Borger, vil blive total Ruineret; Det bør forekomme, og kan skee paa følgende maade: 1) Præsident Kaas denne Erkeskurk, som forføre den svage Konge...og lader sig bestikke af Jøderne for at undertrykke sine medborgere...Dette Lan-

35. J.C. Johansen 1894-95, s. 604ff. Her kaldes Lütken for »Lytzen«.

36. La. for Sjælland, Københavns Politi. DG-001. J-53. Udtagne sager. Undersøgelsen mod Dr. Dampé m.fl. 1820-1835. Se under A. Beretninger og C. Politirapporter og politiagentmeddelere. Pakken indeholder breve og beretninger til politidirektøren og Danske Kancelli – der findes flere eksemplarer af Kierulffs beretning til Kaas af 18. sept. 1820; ligeledes breve fra Dampé selv og et enkelt brev fra Ørstedes til Kierulff af 10. dec. 1820. Pakken er betegnet ENB: Enestående national betydning.

37. J.C. Johansen 1894-95, s. 600. Tilsvarende er skrevet af Michael Helm: 1986, s. 53. og af B. Blüdnikow og B. Christensen 1986, s. 100f.; begge har her anvendt J.C. Johansens artikel.

dets Uhjre maae rjdes af Veijen...2) General Adjutant Staben... der ogsaa staaer i Jødernes Sold...ogsaa De handler med den svage Konge efter Behag...Disse...Landets Blodsugere af General-Stab, maa afskediges og forviises Landet. 3) Jøderne maa anselig indskrænkes i henseende til Deres Handel i Særdeleshed hvad Vexles i rede Sølv angaaer...burde uden Naade strax hænges; den eneste maade hvorpaa vi kan beholde Sølv i Landet. 4) Banken maa under Lov=Straf forbydes at Aagre...ingen Jøde maa faa Sølv i Banken. 5) Møsting³⁸ afskediges...Saaledes Medborgere maa uden Ophold en Forandring skee...³⁹

Der var nok flere afskrifter af dette brev stilet til kongen i omløb. For allerede dagen efter sendte Hvidberg endnu et brev til Kaas med oplysning om, at nogle borgere »i Fiolstræde uden for Metropolitan-Skolen« havde »fundet brev med Afskrift: 'Til Hans Majestæt Kongen'«. ⁴⁰

I dette brev til kongen var befolkningens modsætning til jøderne og dens utilfredshed med landets dårlige økonomi, rettet mod kongens regering, nu blevet kædet sammen med det politiske ønske om en forfatningsændring. Brevet peger på en stemning, hvor jødeforfølgelserne kunne blive anledningen til politisk uro – gnisten som kunne tænde krudttønden. Det var udsendt og cirkulerede i gaderne, mens jødeforfølgelserne i 1819 stadig var i gang. Baggrunden for utilfredsheden gives med hentydningen til statsbankerotten 1813. Hvidberg og Kaas tydede dette brev som et forsøg på opstand mod enevælden. Det skulle dog for alvor få næring i september 1820.

Der blev holdt øje med Blok Tøxen. Denne havde en noget blakket løbebane. Som ung var han soldat, siden adjunkt på Metropolitanskolen og endelig gårdmand, men han gik fallit med gården. Dernæst udfoldede han i København journalistisk virksomhed, ligesom han var reg-

38. Johan S. von Møsting, Præsident for Rentekammeret og indtil 1842 medlem af Gehejmestatsrådet. Han var overdirektør for Rigsbanken i 1813 under den økonomiske krise og var herefter leder af landets finanser 1813-31.

39. La. for Sjælland, Københavns Politi. DG-001. Skrivelser fra Politichef Kaas til Politidirektør Hvidberg 1815-1819. Nr. 1, 1815-19.

40. Fundet var bl.a. gjort af en enke, Karen Marie Olsen og hendes 11-årige søn Jens Peter Olsen. Se La. for Sjælland, Københavns Politi. DG-001. J-53. Udtagne sager. Undersøgelsen mod Dr. Dampé m.fl. 1820-1835. Se under D.4. Diverse sager.

net for en litterat uden et indlysende talent. Han var fattig, men havde en livlig omgangskreds.⁴¹

I Dampes kreds af ligesindede var der flere politimeddelere. Bl.a. således overlæge ved Almindeligt Hospital, prof., dr. med. J. Chr. W. Wendt, som var Dampes fortrolige.⁴² De kunne fodre politidirektør Kierulff med Dampes politiske aktiviteter og udtalelser i efteråret 1820.⁴³ Dampe blev arresteret i Brolæggerstræde den 16. november 1820 på det konstituerende møde for ovennævnte forening. Hans tro væbner, smedemester H.C. Jørgensen blev også arresteret. På sig havde Dampe indbydelsesskrift, opråb og flere papirer. Fra et opråb kunne nævnes:

Der er et enkelt taabeligt Menneske, som kalder sig Konge. Han og hans Kreaturer ... sige, at vi ere fødte til at være deres Slaver... Ligesaa godt kunde man være overladt til Röveren, som plyndrer paa Landeveien. Kongen har saaledes plyndret os alle 1813...Vi ville ophæve Slaveriet og Elendigheden, som trykker os alle. Vi ville være med at give Love, vi ville, at de overholdes, vi ville staae under Lov, og ikke lade os træde i Stövet af enkelte Mennesker, vi ville ikke være Slaver, vi ville være frie, frie Mænd med Lov.

Friheden leve!

Frihed eller Död!⁴⁴

I Dampes indbydelsesskrift til dannelsen af »Det bestandige borgerlige Selskab«, dvs. denne jernrings forening, stod bl.a. følgende »Plan«, som her gengives i uddrag:

... Men erkiendes ikke Folkets Ret af Kongen inden 24 Timer, da betragtes han, som den, der vil bruge Vold...Samfundet indbøder da alle Hovedstadens Borgere til öieblikkelig, ved offentligt Raab, at stemme om Antagelsen af fri Regieringsform...Derpaa udstedes Opfordring til alle andre Landets Borgere paa det snarest at fölg

41. J.C. Johansen 1894-95, s. 603ff.

42. J.C. Johansen 1894-95, s. 577ff., 593ff.

43. La. for Sjælland, Københavns Politi. DG-001. J-53. Udtagne sager. Undersøgelsen mod Dr. Dampe m.fl. 1820-1835. Se under C. Politirapporter og politiagentmeddelere.

44. Ra, DK, Fællesafdelingen, 232-G152A-B. Kommissionen i sag mod dr. phil. Jacob Dampe og Hans Chr. Jørgensen for majestætsfornærmelse.

Hovedstadens Eksempel: De, som ikke inden en bestemt kort Tid indsende Beretning om Udfaldet af Stemningerne, ansees for selv at have frakiendt sig deres Stemmeret. Imidlertid forblive alle de, der ved offentligt Raab have erkiendt Folkets Ret, under Vaaben, og saadanne Forholdsregler tages, hvorved al videre Vold tilintetgiöres. En Proclamation om det, der er foregaaet, og om Kongens Forhold, udstedes til alle Europas Magter. Er fri Regeringsform af Folket indföört, vælges Mænd til nöiere at udkaste den, hvis Forsamlinger og Debatter blive offentliggjorte. – Hvorfor hele den valgte Regeringsform træder i Kraft.⁴⁵

Dampe talte om en fri forfatning. Men han var langt fra konkret om forfatningens indretning. Det var overdraget valgte mænd at udarbejde de nærmere bestemmelser. Ønsket har sikkert været et konstitutionelt monarki med deputeredes lovgivningsret og folkets stemmeret. Muligvis har den norske grundlov af 1814 været det nærmeste forbillede, som også Kaas vurderede det i sin ekstrakt af 19. september 1820 (jf. ovenfor).

Dampes arrestation vakte megen opmærksomhed i hovedstaden, hvilket kunne tyde på, at der var kendskab til hans person og rimeligvis også til hans ideer. Politidirektøren fandt sig nødsaget til i *Stats-Tidende* den 20. november 1820 at indrykke en offentlig bekendtgørelse, som blev optaget ordret i hovedstadens blade, og hvor følgende blev meddelt:

Politiet havde erfaret, at et lidet Selskab, om hvis Formaals der ej var gjort anordnet Meddelelse, havde lejet Værelser i Brolæggerstræde og berammet Møde d. 16de November. Ved dette Møde bleve nogle Personer anholdte, blandt hvilke en vis Dr. Dampe fandtes at være i Besiddelse af nogle Papirer af saa lovstridig Natur, at der var fuld Anledning til at belægge ham med Arrest og anstille nøjere Undersøgelse; men af denne som af de forefundne Papirer selv fremlyste det allerede tilstrækkeligen, at Dampes Planer og Fortsætter ikkun vare Fostre af hans ophidsede Fantasi og ikke havde fundet nogen Understøttelse hos andre.⁴⁶

Politidirektørens meddelelse skulle skabe ro omkring de fortsatte poli-

45. Se forrige note.

46. J.C. Johansen 1894-95, s. 631.

tiundersøgelser. Men formålet var også at berolige udlandet efter opfordring i skrivelse af 19. november 1820 fra udenrigsminister Niels Rosenkrantz til gehejmestatsminister Kaas. Udenrigsministeren ville med en indrykning af en offentlig meddelelse i *Stats-Tidende* hindre, at de danske blade allerførst fik underretning om Dampes arrestation via de hamborgske blade, hvilket kunne skabe unødigt politisk agitation og rygtedannelse. Netop Hamborg havde været arnested for politisk uro og jødeforfølgelser året før. Kaas anbefalede udenrigsministerens skrivelse til politidirektøren og skrev, at formålet med en meddelelse i *Stats-Tidende* skulle være:

at man i Udlandet ikke skal fæste for megen Tillid til de mange Rygter, hvoraf Byen er opfyldt, saasom at man hos den paagrebne Smed [H.C. Jørgensen] har fundet eftergjorte Nøgler til alle Arrester og Straffeanstalter for at sætte Forbrydere i Frihed, – at Slagterne og Bryggerkarlene vare vundne for Dampes Plan, at flere gejstlige og militære hørte til Foreningen mod Kongen m.m., ja, at der endog var arresteret 7 Personer foruden Dampe.⁴⁷

Dampe havde været i politiets søgelys tidligere. Således havde han fået en dom (mulkt af 40 rbdl. sølv) den 17. oktober 1820 ved Hof- og Stadsretten, dels for et af politiet beslaglagt skrift om ytringsfriheden (1820), herunder frihed til offentligt at fortolke Den augsburgske Bekendelse af 1530, og dels for den 12. september 1819 at have holdt en prædiken i Helligåndskirken (København). Denne prædiken var kritisk over for autoriteterne, men den var hverken for eller imod jøderne. Retten fandt tidspunktet for hans prædiken uheldigt, da den kunne ophidse tilhørerne imod autoriteterne.

Det er Johansens opfattelse, at der ikke var en direkte sammenhæng mellem folkemængdens optøjer i 1819, især rettet mod jøderne, og Dampes kritik i 1820 af enevoldsforfatningen.⁴⁸ Dampe kunne ikke kaldes

47. J.C. Johansen 1894-95, s. 631. Om hele udviklingen: Se J.C. Johansen 1894-95, s. 619, 625ff., 630ff., 639f.

48. Interessant i dette sammenhæng er det, at Michael Helm 1986, heller ikke finder nogen sammenhæng mellem dr. Dampes virksomhed og jødefejden. Tværtimod søger Helm at dokumentere, at dr. Dampe i september 1819 var misfornøjet med folkemængdens optøjer, fordi de rettede sig mod jøderne og ikke mod myndighederne. Som grundlag bruger han den sene beretning fra 1841 om dr. Dampe, som er

antijødisk – ifølge den hidtidige forskning. Under alle omstændigheder var Dampe logerende hos en jødisk familie i Studiestræde.⁴⁹

J.C. Johansen har ikke kendt Ørstedes pakke om forfølgelserne af jøderne i 1820 og har således ikke vidst, at disse optøjer i sensommeren og efteråret foregik parallelt med den politiske uro omkring dr. Dampe. Der er ifølge Johansens artikel i udgangspunktet tale om to forskellige »bevægelser«. Men regeringen forestillede sig et sammenhæng – og det blev afgørende. Det fremgår af overvejelser hos Kaas og andre af hans medarbejdere ifølge kildematerialet fra Ørsted-pakken. Dette materiale kan supplere den pakke om dr. Dampe-sagen, som ligger i Landsarkivet for Sjælland, og som J.C. Johansen har anvendt (if. note 36).

Da regering og politi skulle tolke urolighederne i september 1820, mente man således, at der ikke kun var tale om optøjer rettet mod jøderne. Der var også en politisk dagsorden, hvor de to »bevægelser« havde en fælles baggrund i utilfredsheden med kongens og regeringens håndtering af den økonomiske krise.

Regeringens beskyttelse af jødernes borgerrettigheder og dens forsøg på at dæmme op for den politiske utilfredshed havde det fælles udgangspunkt, at det handlede for regeringen om at bekæmpe enhver form for uro, for den var en trussel for enevoldsstyret. Det passer godt ind i den tanke, at regeringen både viste tolerance overfor jødernes borgerskab og samtidig fastholdt en orden ved at kontrollere og overvåge deres gøren og færd – også mere end det var tilfældet med andre religiøse minoriteter under den danske enevældes lutherske enhedskultur (jf. indledning).

Dommen over dr. Dampe

Man kan kun gætte på, hvorfor kancellideputerede A.S. Ørsted tog politirapporterne om disse optøjer med hjem til vurdering og gemte det hele i en fælles pakke. Det kan således være sket i forbindelse med hans overvejelser vedrørende kancelliforestilling til kongen af 13. december 1820 i Dampe-sagen, som Johansen indgående skildrer i sin artikel ud fra sagens akter.

skrevet af den liberale samfundskritiske redaktør af *Kjøbenhavnsposten* A.P. Liunge (s. 107f.).

49. J.C. Johansen 1994-95, s. 567, 569f., 574f., 614. Jf. H. Jørgensen: *Trykkefriheds-spørgsmaalet i Danmark 1799-1848*, København 1978, s. 104.

Forinden ledede politidirektør Kierulff i dagene 17. november til 1. december 1820 en forhørskommission, som skulle optrevle hele sagen.⁵⁰ Disse forhør blev samlet i en særlig protokol og omfattede alle implicerede. Blok Tøxen blev også forhørt og kaldte lige pludselig Dampes ideer for forvirrede. Dog fortalte Dampe, at ideen med en forening som bar jernring stammede fra Blok Tøxen. Men denne slap, da kommissionen ikke havde bemyndigelse til at undersøge andre personer end Dampe og Jørgensen.⁵¹

I forbindelse hermed blev kancelliforestilling af 13. december 1820 sandsynligvis skrevet. I de deputeredes forhandlinger om denne forestilling til kongen fastholdt A.S. Ørsted, som den eneste, at Dampes sag ikke kunne afgøres ved kongens resolution, som det var foreslået af Kaas, men skulle forfølges ved en retssag. Ørsteds retsprincip var, at domstolene havde en selvstændig funktion set i forhold til enevoldskongens afgørelse. Ørsteds synspunkt blev afgørende for Kancelliets endelige indstilling til kongen.

Det havde Ørsteds holdninger ikke været få år tidligere i dagene efter den 25. juni 1817 ved det store oprør i tugt-, rasp- og forbedringshuset. Her ville Ørsted, som den eneste deputerede ikke underskrive beslutningen om en standret, fordi den indeholdt bestemmelsen om, at – såfremt hovedmændene ikke kunne findes – skulle hver 10. ved lodtrækning have forbrudt deres liv. Han var imod lodtrækningsprincippet og mente, at der skulle være en retslig appelmulighed. Kongen havde skældt Ørsted ud. Standrettens afgørelse blev underskrevet af kongen. Den betød, at 7 tugthusfanger blev anset for de særlige ansvarlige, og de blev straks henrettet. Herefter blev denne standret omdannet til en kommissionsdomstol, hvis formål var at finde flere skyldige. Yderligere syv fanger blev henrettet ved halshugning. Dertil kom to fanger, som var dræbt af soldaternes geværild.⁵²

50. Kgl. ordre af 18. nov. 1820 til politidirektør A. Chr. Kierulff og statsretsassessor H.G. Bentzen om at træde sammen for at undersøge dr. Dampe-sagen. Se La. for Sjælland, Københavns Politi. DG-001. J-53. Udtagne sager. Undersøgelsen mod Dr. Dampe m.fl. 1820-1835. Se under A. Beretninger. Heri findes endv. oversigt over forhørte personer, 17-22. nov. 1820.

51. En afskrift af denne forhørsprotokol blev vedlagt til kommissionsdomstolens arbejde. Se Ra, DK, Fællesafdelingen, 232-G152A-B. Kommissionen i sag mod dr. phil. Jacob Dampe og Hans Chr. Jørgensen for majestætsfornærmelse.

52. J. Engberg 1973, s. 130ff., 140ff.

Ørsted havde således tidligere haft en mere human indstilling til udviklingen af en nedsat særdomstol end de øvrige deputerede med kancellipræsident Kaas i spidsen. Her i Dampe-sagen slog Ørsteds holdninger om nødvendigheden af en fair retssag bedre igennem, selvom der i denne sag ikke var uenighed blandt kancelliets deputerede i vurderingen af skyldsspørgsmålet.

Det blev anset for tilstrækkeligt klart, at Dampe havde gjort sig skyldig i formastelige udtalelser om kongen og landets enevoldsforfatning. Denne vurdering må ses på baggrund af regeringens opfattelse, at der virkelig var en sammenhæng mellem jødeforfølgelser og den politiske uro rettet mod enevældens styreform. Derfor har Ørsted formentlig villet vurdere sagsakterne angående begge »bevægelser«.

Kancelliets forestilling af 13. dec. 1820 understregede, at Dampe for det første »har tilladt sig formastelige Udtalelser om Hans Majestæt og Landets Konstitution«, og for det andet har »gjort sig skyldig i den Misgerning, der omtales i Lovens 6-4-2«. Her tænkte på Danske Lov, som omtalte, at den som »ville bringe nogen Forandring i Kongens absolute Arve-Regæring« stod til dødsstraf. Dampe havde forgrebet sig på kongens højhed eller »Crimine Majestatis« (jf. Danske Lov 6-4-1 og 2). Der blev nedsat en kommissionsdomstol, akkurat som ved tidligere alvorlige trusler rettet mod kongen og regeringen. Således ved tugthusfangerens oprør i 1817 og optøjerne mod jøderne i september 1819.

Desværre er det ikke lykkedes at finde kancelliets forestilling af 13. december 1820 i Rigsarkivet. Johansen giver i sin artikel om Dampe-sagen ingen præcise kildehenvisninger, men har beskrevet både de kancellideputeredes interne forhandlinger og den færdige forestilling med flere direkte citater, som nævnt ovenfor.⁵³ Dateringen 13. december 1820 kan man næppe være i tvivl om.⁵⁴

Et brev fra Ørsted til politidirektør Kierulff af 10. december 1820 er fundet i Landsarkivet for Sjælland, Københavns Politi, i en særlig pakke om dr. Dampe-sagen. Dette brev bekræfter eksistensen af denne »Forestilling i den Dampeske Sag«. Resultatet af Kierulffs forhørskommission har sikkert fyldt en del i forestillingen. Ørsted bad i hvert fald

53. Se J.C. Johansen 1894-95, s. 644ff.

54. Der rettes en tak til Rigsarkivet (arkivfuldmægtig Henrik Stissing Jensen) for at have forsøgt at finde kancelliets forestilling af 13. dec. 1820. Der er blevet ledt efter forestillingen i Danske Kancelli, 2. departements forestillinger, registranter, sager til registranter, brevbøger og sager til brevbøgerne og de henlagte sager.

Kierulff om at »gennemlæse Forestillingen«, som han havde udarbejdet. Desværre findes der hverken kopi eller afskrift af denne forestilling i pakken.⁵⁵

Sagen mod Dampe blev således ikke afgjort ved kongelig resolution, men blev i stedet overgivet til kommissionsdomstolen på grundlag af cancelliets kgl. ordre den 16. december 1820, som var underskrevet af cancellipræsident Kaas og de deputerede, heriblandt Ørsted. Heri står at læse, at de oplysninger, som »en Commission« under politidirektør Kierulffs ledelse har tilvejebragt, har vist kongen, at Dampe og Jørgensen »bör sættes under lovlig Tiltale for crimen perduellionis et læsæ majestatis«. Tiltalen lød på højforræderi og majestætsforbrydelse. En kommissionsdomstol nedsattes til at »behandle og paakiende denne Sag«. Til anklager vælges generalfiskal Peter Wivet, mens højesteretsadvokaterne J. W. Treschow og P.E. Sporon er beskikket til forsvarere. Kongens ordre er stilet til kommissionsdomstolens medlemmer: Landsover- samt Hof- og Stadsretsassessorerne Michael Lange, Hans Georg Bentzen og Niels Leth Schønning.⁵⁶

Sagen endte med, at Dampe den 14. februar 1821 blev dømt af den nedsatte kommissionsdomstol. Da Dampe ikke havde gjort sig skyldig i »nogen udvortes Vold eller havde foretaget andet end at formaa nogle andre til at indtræde i det omhandlede Selskab«, ville anklagerens »Paastand om Straf overensstemmende med Lovens 6-4-1 og 2 ikke kunne tages til Følge«. Det blev altså understreget, at Dampe ikke offentligt havde foranstaltet vold, optøjer og gadeuorden med det formål at styrte kongen og hans enevoldsregering. Dommen lød derfor på »simpel Livsstraf efter Forordningen af 27. September 1799, § 1, jvf. §

55. Se La. for Sjælland, Københavns Politi. DG-001. J-53. Udtagne sager. Undersøgelsen mod Dr. Dampe m.fl. 1820-1835. Hverken den originale forestilling af 13. dec. 1820 eller en afskrift heraf findes i denne pakke. Selv om hele sagen i dec. 1820 havde forladt politidirektørens bord ved afslutningen af forhøret på Dampe m.v. den 1. dec. 1820, og herefter overladt til kancelli og domstol, så kunne man eventuelt gætte på, at politidirektøren videre skulle relatere til denne sag ved yderligere undersøgelser i forbindelse med cancelliets forberedelse af forestilling af 13. dec. til kongen. Men en stikprøve i politidirektørens protokol viser i det mindste ikke tegn på dette; se La. for Sjælland, Københavns Politi. DG-001. Politidirektørens protokol 1809-1936. Nr. 4, 1819-21.

56. Ra, DK, Fællesafdelingen, 232-G152A-B. Kommissionen i sag mod dr. phil. Jacob Dampe og Hans Chr. Jørgensen for majestætsfornærmelse.

25«. Smedemester Jørgensen, som også havde været tiltalt, og som retten fandt havde været delagtig i Dampes planer, fik også dødsstraf.⁵⁷

I Kancelliets forestilling af 7. marts 1821 blev kommissionsdomstolens dom refereret: »Deres Majestæt vil allernaadigst erfare at de[n] bygge efter Forordning 27.de Septbr: 1799 § 1«. Det oplystes, »at ingen af de Domfældte forlange Dommen indanket for Höiesteret«. Kancelliet indstillede til kongen, at den nedsatte kommissionsdomstols dom blev formildet til fængsel på livstid. Kongen fulgte indstillingen og resolve-rede den 7. marts 1821 på forestillingens første side:

Vi formilde allernaadigst den Dr. Philosophiæ Dampe og Smedemester Jørgensen overgangne Commissions Dom af 14 f:Md, hvor-med de ere tilfundne at have deres Liv forbrudt, derfor, at de begge Hensættes i Fængsel paa Livstid paa Fæstningen Christiansøe under streng Bevogtning. Kjöbenhavn den 7. Marts 1821. Frederik R.⁵⁸

Dommene har muligvis taget lysten fra yderligere uroligheder i København. I hvert fald blev Dampes skæbne hurtigt meddelt offentligheden i *Collegial-Tidende*.⁵⁹

Sammenfatning

Regeringen og de lokale politimyndigheder var uforberedte på alle disse optøjer i København i årene 1819-20, især dem rettet mod jøderne. Myndighederne fandt aldrig ud af, om jødeforfølgelserne var planlagt af nogle bestemte personer, eller om der var tale om en egentlig organiseret »bevægelse«. Det lykkedes ikke at komme til bunds i årsagerne til optøjerne. Et gæt er, at nogen måske manipulerede i det skjulte, og det så godt, at de pågældende ikke blev fundet. En dusør var blevet udlovet, men ingen krævede den og størrelsen viste egentlig, hvor vigtigt det var for regeringen at pågribe bagmændene, for når optøjerne først var i gang, frygtede man vel, at de kunne køre af sig selv.

57. J.C. Johansen 1994-95, s. 651. Jf. trykkefrihedsforordningen af 27. sept. 1799, se H. Jørgensen 1978, s. 31ff.

58. Ra, DK, 2. Depart., 232-I4-38. Forestillinger 1800-1848, 1821/ nr. 90, jan.-juni m.m. Mikrofilm nr. 58863. Forestilling af 7. marts 1821 angående dr. phil. Dampe og smedemester Jørgensen.

59. J.C. Johansen 1994-95, s. 644ff., 649f., 651ff. Henviser til *Collegial-Tidende* fra 1821, s. 235.

Tilbage står indtrykket af en regering, som med magt fastholdt en respekt overfor jødiske borgere – og det på trods af folkestemningen. Plakaterne viser den folkelige forståelse, hvor religionsforskellene mellem kristendom og jødedom ikke var fremherskende. Det var derimod den økonomiske nedtur siden statsbankerotten i 1813, hvor jøderne blev udstillet, som dem der frarøvede almindelige mennesker deres udkomne. Armoden var stadig stor. Derfor fik kongen også skylden. Blok Tøxens og Dampes cirkulerende opråb pegede ligeledes på betydningen af kongens og regeringens ansvar for året 1813. Der var dog tvivl, om Blok Tøxen var ophavsmand til opråbet fra november 1819, men under alle omstændigheder blev der henvist til jødernes medansvar.

Der var i 1819-20 tale om overfald på en jødisk minoritetsgruppe i samfundet, der blev gjort til syndebuk for landets økonomiske uføre. Denne gruppe var i samfundet defineret som et tolereret trossamfund ud fra sin religion, hvori der indgik en social adfærd, som befolkningen rettede sin intolerance og uvilje imod med grove beskyldninger, rudeknusninger, chikane m.v. Jødernes borgerlige rettigheder blev krænket. Regeringen reagerede ved at beskytte de jødiske borgere. Problemet for myndighederne var, at den dårlige folkelige behandling af et lille trossamfund foregik på det politiske plan i kraft af befolkningens forfølgelser og optøjer. Det skabte ustabilitet for Frederik VI's regering.

Regeringen tog derfor udviklingen meget alvorligt. Den søgte at overvåge og kontrollere og slog ned på enhver uro, der kunne true enevoldsstyret, hvad enten der var tale om jødeforfølgelser eller politiske optøjer. Formålet var at opretholde enevældens orden, og det faldt godt i tråd med, at den sene enevældes behandling af jøderne ikke blot var tolerant og udtryk for borgerlig beskyttelse, men også præget af overvågning og kontrol af jøderne som religiøs minoritet. Det drejede sig om at regulere de religiøse minoriteter set i forhold til enevældens lutherske enhedskultur.

Urolighederne fortsatte, ikke blot til januar 1820 som hidtil antaget af forskningen men næsten året ud, som det nye kildemateriale fra Ørstedes pakke viser. I september 1820 kulminerede optøjerne på ny, og der blev knust ruder hos flere jødiske familier, og det kom til konfrontationer med ordensmagten. Denne gang vurderede gehejmestatsminister Fr. J. Kaas, at det ikke alene drejede sig om jødeforfølgelser, men om et ulmende oprør mod regeringen.

Det, havde han haft mistanke om, ville kunne ske siden november 1819 pga. kendskab til det cirkulerede opråb, der var stilet til kongen, og muligvis var forfattet af Blok Tøxen. Stemningen i dette opråb var, at

jødeforfølgelserne kunne blive indledningen til et politisk oprør. En »Billet« fundet af Johs. Blankensteiner i januar 1820 viste samme stemning. Ligeledes lød det på en plakat: »Ned med Kongeloven!«

Frederik VI's regering kunne med andre ord nok se, at utilfredsheden med den økonomiske krise i første omgang var rettet mod den lokale jødiske befolkning, hvis borgerrettigheder man med militærmagt søgte at beskytte, men der var efterhånden også tale om en politisk kritik, og i september 1820 frygtede regeringen en egentlig opstand. Først udlovede man en umådelig stor dusør for at få fat i eventuelle bagmænd til jødeoptøjerne. Dernæst organiserede man politiovervågning af medlemmer fra denne jernrings forening.

Religiøse fordomme og uro kan føre til politisk uro. Hvad der med de litterære jødefejder 1813 og 1816 på overfladen så ud som en modsætning mellem to religioner, jødedom og kristendom, blev i 1819-20 forvandlet til egentlige jødeforfølgelser. Det udviklede sig til en politisk konflikt, der var rettet mod landets økonomiske situation og mod enevældens styreform.

Regeringens forestillinger og frygt kan have indvirket på arrestationen af dr. Jacob Dampe og smedemester Hans Chr. Jørgensen. Dampe havde i 1820 kritiseret enevoldsforfatningen og talt for en fri forfatning. Efter alt at dømme havde han ikke direkte deltaget i pøbeloptøjerne. Det fremgik af kommissionsdomstolens præmisser for dommen. Det har heller ikke været muligt ud fra det fundne kildemateriale at påvise en *direkte* sammenhæng mellem folkemængdens optøjer mod jøderne i 1819-20 og den af politiet optrevlede jernrings forening i november 1820. Der var sikkert tale om to forskellige »bevægelser«, som J.C. Johansen fastholder. Men der var også tale om parallelle forløb i København i sensommeren og efteråret 1820, som Ørsteds pakke dokumenterer, og disse to »bevægelser« var rundet af den samme utilfredshed med regeringens håndtering af den økonomiske situation. Kommissionsdomstolens dom over dr. Dampe og smedemester Jørgensen var dødsstraf, men denne dom blev af kongen formildet til fængsel på livstid. Denne afgørelse blev regeringens modsvar og eksempel på, hvordan det kunne gå oprørere – og det har sikkert virket afskrækkende på uromagerne i København.

Summary

Riots against Jews took place in September 1819 in Copenhagen and some provincial towns, eg Elsinore and Odense. The disturbances took Government as well as local police authorities by surprise. The Govern-

ment did not succeed in finding the people who were responsible or discovering the real causes of the riots. King Frederik VI's Government sought to protect the Jews against the corporal persecution by the crowd. The Government protected the Jews in order to retain their civil rights, but at the same time the authorities wanted to put an end to all disturbances threatening to destabilise Absolutism. In addition, the Jews were submitted to the dual-purpose of tolerance and control. The Jews were tolerated citizens, but at the same time the Jewish community was under control and surveillance by authorities to ensure the principle of Lutheran national culture of unity.

New source material has been found in documents belonging to A.S. Ørsted, the deputy of the Danish Chancellery. These documents substantiate that the persecution of the Jews in Copenhagen did not end in January 1820 as has generally been presumed by historical research. On the contrary, the disturbances continued for almost the rest of the year 1820 as presented in this article (cf my book: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*, 2009). During September 1820 the riots once again took a serious turn. Police reports described disturbances round Jewish homes and shops whose windows were broken.

The president of the King's Cabinet, Frederik J. Kaas, estimated that the riots concerned more than the persecution of Jews. He and several other people envisaged that a rebellion against the Government was under way. However, in addition to the persecutions of Jews, there was talk of growing social and, in particular, political discontent with the Government and the King's leadership. The background for the riots was the Government's handling of the country's poor financial situation. This was expressed in handbills directed against the Jews as well as in political proclamations announced by the author J.K. Blok Tøxen and Doctor of Philosophy J.J. Dampe. The fear of a proper revolt may have influenced on the arrest of Doctor J.J. Dampe and master smith H.C. Jørgensen. Neither of them directed their activities against the Jews, but they were working for a free constitution. I presume the riots against the Jews and the circle round Doctor Dampe belonged to two different »movements« – as is also maintained by J.C. Johansen, the author of the article »Dr. J.J. Dampe og Attentater paa Enevælden i 1820«, *Historisk Tidsskrift* (1894f.). However, both groups directed their criticism against the King's responsibility for the financial situation. The Government saw a connection between these »movements« and feared that the new disturbances were – as formulated by Kaas –

»An introduction to the big scene«, ie the big riot against Absolutist governmental form. This is documented by A.S. Ørsted's archive material. A special court of justice sentenced to death Dampe and Jørgensen. The King mitigated the severity of the punishment to life imprisonment. The severity of the punishment explains the Government's response. It was a warning to all troublemakers.